

Opowiedzieć wieś – obudzić „miejsce”

Przebudzenie wsi

Wieloautorska praca, którą czytelnik ma właśnie przed sobą, jest wynikiem, jak wiele wydarzeń w naszym życiu, niezwykłego zbiegu okoliczności oraz żmudnej, czasochłonnej i wymagającej wielu wyrzeczeń pracy grupy ludzi – zespołu badawczego, którego członkowie połączyli drzemiące w pojedynczych ludziach możliwości do wykonania złożonego zadania, a właściwie wielu zadań, w rozsianych po całym kraju wsiach. A są to wsie nieprzeciętne, wszak wyselekcjonowane wcześniej w wyniku długiej procedury namysłu i stawiania pytań: „czy polskie wsie są ciekawe?”, a jeśli tak, to „która wieś jest ciekawa?”, „jakie kryteria muszą być spełnione, aby uznać, że wieś jako całość („miejsce”) będzie interesująca dla człowieka z zewnątrz?”. Oczywiście każdy z nas może wymienić wieś, którą poznał, spędził w niej czas z uwagi, że z jakiegoś punktu widzenia jest ona już znana, polecana – społecznie oswojona. Są bowiem wsie, które funkcjonują jako „ikony” pewnego typu wiejskości, społecznie wyidealizowanego „produktu”, dostosowanego do masowych zachowań turystycznych. Każdy, kto podróżował po kraju, spędził urlop w regionie turystycznym wymieni ciekawą wieś, poleconą przez innych, a jeszcze częściej opisaną na kartach bedekera przede wszystkim z uwagi na interesujące obiekty lub instytucje. Wymieńmy choćby górskie – Chochółów, Miedzygórze; wyżynny Męcimerz; czy położone na nizinie Kruszyniany.

Problem, który nas interesuje ma nieco odmienny charakter, choć oczywiście wyżej wymienionych wsi nie mogło zabraknąć wśród tych, które uznano za budzące ciekawość poznawczą. Sformułowanie, które symbolicznie oddaje to co nas interesuje zawarte jest bowiem w tytule pracy. Budzenie, i równie symboliczne określenie pojawiające się często w literaturze – „odzyskiwanie miejsca”, wyrasta z różnych sfer nauki i praktyki, dla których głównym zainteresowaniem jest mechanizm społecznego współdziałania na rzecz dobra wspólnego – miejsca zamieszkania – sąsiedztwa, wsi, dzielnic¹. Ponad 30 lat temu w serii prac na temat możliwości reakty-

Marcin Wójcik

Uniwersytet Łódzki

¹ Por. D. Niedźwiedzki, *Odzyskiwanie miasta. Władza i tożsamość społeczna*, Universitas, Kraków, 2000.

wowania samorządu terytorialnego i jego społecznych podstaw Antoni Kukliński – geograf, regionalista – określił możliwości tkwiące w układach lokalnych jako „uśpiony potencjał”². Zaczęto wówczas zwracać uwagę na pojęcie „lokalności” i wszystkie sfery rzeczywistości społecznej, które z nim się wiążą, jak np. wspólnota samorządowa, przedsiębiorczość, aktywność społeczna, instytucje, a także formy przestrzenne (administracyjne i inne wynikające z określonych delimitacji). Zainteresowanie zaczęło kierować na gminy, zwłaszcza wiejskie (peryferyjne). Zastanawiano się nad restytucją nieistniejącej wówczas struktury pośredniczącej pomiędzy poziomem mikro- i makrostruktur społeczno-funkcjonalno-przestrzennych, czyli powiatu. Pojęcie „lokalności” było sednem dyrektywy badawczej, która dotyczyła „sposobu oglądania i badania ‘od dołu’ całokształtu procesów rozwojowych i kryzysowych zachodzących na obszarze naszego kraju”³. Początki programu badań układów lokalnych (społecznych i terytorialnych) w schyłkowym okresie funkcjonowania systemu socjalistycznego szły w parze z pojawiającymi się wówczas coraz śmielej projektami reformy państwa (transformacji) w kierunku gospodarki wolnorynkowej i demokratyzacji sfery polityczno-społecznej, czemu kształt miała nadać m.in. decentralizacja aparatu administracyjnego i instytucji szeroko pojętego rozwoju. „Uśpiony potencjał” był zatem metaforą, za którą kryło się coś czego nie można było wówczas wprost napisać, a mianowicie społeczna bierność i wyuczona bezradność, kryzys gospodarczy, bylejakość, brak elit, itd. Budzenie uśpionego potencjału okresu transformacji, zwłaszcza w wiejskich układach lokalnych, było procesem niezwykle skomplikowanym, trudnym ze względu na kryzys ekonomiczny okresu transformacji, niskie warunki życia i szereg innych zjawisk, które okazały się często przeszkodą dla rzeczywistej przemiany społecznej opartej na odzyskiwaniu tożsamości kulturowej, w tym dumy z miejsca, poczucia własnej wartości, przekonania o walorach wsi. Sukces transformacji w wielu obszarach, zwłaszcza peryferyjnych był opóźniony i stał się możliwy dopiero w związku z procesem pozyskiwania funduszy strukturalnych z UE⁴. Symboliczna przemoc dokonywana przez dziesięciolecia funkcjonowania gospodarki socjalistycznej, w tym ideologiczne dyskryminowanie wsi, w których utrzymywał się silny etos chłopski i społeczności wiejskiej, była źródłem wytworzenia się poczucia niższości, wstydu, a w konsekwencji przyjmowania wzorców imitujących miasto, zarówno w sferze zagospodarowania przestrzeni (np. odejście od regionalizmu w architekturze), jak i w sferze społeczno-kulturowej – głównie w zakresie osłabienia systemu wartości wiejskich, w tym tożsamości „miejsca” w różnych jego wymiarach (materialnych i duchowych).

Z drugiej strony w ciągu dość już długiego okresu transformacji oraz europejskich doświadczeń naszego kraju, podczas których dorosło już kolejne pokolenie Polaków, nie brakowało przykładów dobrych praktyk, pozytywnych przykładów działań, inicjatyw społecznych w zakresie pobudzania aktywności wspólnotowych, sąsiedzkich, odnowy wiejskiej przestrzeni, promocji wiejskich wartości. Wzmożenie aktywności wiejskich społeczności w tym zakresie miało miejsce po uruchomieniu środków UE przeznaczonych na wzmacnianie kapitału społecznego, na rewitalizację i szeroko pojętą odnowę wsi. Dla środowiska naukowego szczególnie interesujące w zakresie badań społecznych były podstawy funkcjonowania i efekty programów opartych na lokalnych strategiach rozwoju, zwłaszcza działalność lokalnych grup działania.

Nauki społeczne stosunkowo mało miejsca poświęcały problemowi mechanizmów przemian wsi przez analizę studiów przypadku. Metoda studium przypadku miała od początku jej stosowania wielu krytyków, a badaniom prowadzonym w taki sposób zarzucano brak reprezenta-

² Por. A. Kukliński, *Polska lokalna i samorząd terytorialny w warunkach reformy. Problemy metodologiczne*, Polska Lokalna i Samorząd Terytorialny w Warunkach Reformy, 1, 1986, s. 9–15.

³ *Ibid.*, s. 9.

⁴ Por. B. Fedyszak-Radziejowska, *Społeczności wiejskie pięć lat po akcesji do UE – sukces spóźnionej transformacji*, [w:] J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), *Polska wieś 2010. Raport o stanie wsi*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa, 2010, s. 67–93 oraz K. Czapiewski, *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, 2010.

tywności, słabości teoretyczno-metodologiczne⁵. Rozwój modelu nauki pozytywnej, a tym samym preferowanie badań „wolnych od wartościowania”, spowodował koncentrację studiów na makrostrukturach i makroprocesach, głównie w formie analizy ilościowej. W badaniach geograficznych czy innych dziedzin zajmujących się szeroko pojętą przestrzenią (np. „regional science”) prowadziło to często do stygmatyzacji obszarów wiejskich jako gorzej rozwiniętych, nienadążających za społeczno-ekonomiczną modernizacją i innymi procesami, które z jakichś powodów uznano za pożądane dla osiągnięcia określonego celu (np. projekty urbanizacji wsi). Wiejskość i peryferyjność stały się prawie równoznaczne. Obiektywność metodologiczna była w tym przypadku pozorna. Wybór wzorca rozwoju opisanego odpowiednimi wskaźnikami, zwłaszcza opierającymi na wymiernych danych (ekonomizacja statystyki) było formą mało uświadomionego wartościowania. Wskazanie obszarów wiejskich, które przecież ze swej natury charakteryzują się odmienną strukturą przestrzenną, zwłaszcza w zakresie większej ekstensywności użytkowania ziemi w stosunku do terenów zurbanizowanych (inne predyspozycje do rozwoju funkcji społeczno-gospodarczych), jako tych które są w szeregu rozwojowym niżej od innych, głównie miast, było już tylko konsekwencją pierwotnych założeń. Określano w ten sposób charakter rozwoju, zazwyczaj jako wzrostu ekonomicznego, demograficznego, infrastrukturalnego, itd. Marginalizowano w ten sposób te sfery rzeczywistości, które można określić na podstawie badań jakościowych, tj. cechy kulturowe (świadomościowe, stylu życia) oraz w wyniku wnikięcia w struktury nieformalne (układy rodzinne, sąsiedzkie). Studium przypadku społeczności lokalnych rozwijających dobre praktyki w zakresie samorozwoju, samoorganizacji społecznej, odbudowy tożsamości lokalnej i szerzej regionalnej, w tym tożsamości „miejsca” jest ważnym sposobem w odkrywaniu istoty społecznego świata i w próbie zrozumienia swoistych cech „wiejskości” w jej nowych kontekstach i interpretacjach. W ten sposób rozwija się dialektyczny związek pomiędzy tym co okrywane, czyli społecznością lokalną, a odkrywającym, tj. świadomym i zaangażowanym w próbę zrozumienia mechanizmu społecznej zmiany. Budzenie „uśpionego potencjału” w taki sam sposób dotyczy wiejskich wspólnot jak i badaczy, którzy powinni również próbować odczuwać „miejsce” przez uwikłanie się w jego różne wymiary – geograficzne, historyczne i społeczne.

Zwrot kulturowy wielu dziedzin badań nad przestrzenią i krajobrazem (geografii, urbanistyki) zapoczątkowany w latach 80. i 90. XX w. oraz współczesny zwrot przestrzenny nauk o społeczeństwie i kulturze prowadzi do wzajemnego zrozumienia potrzeb w zakresie rozwoju wiedzy o tym co powinno być punktem wyjścia i dojścia jednocześnie – człowieka i jego relacji z „miejscem”. Holistyczny sposób widzenia świata i człowieka w roli jego kreatora będzie zawsze wielokolorowy, choć każda dziedzina wiedzy maluje świat z naciskiem na jedną barwę. Wielowątkowy oraz wielokontekstowy sposób wyjaśnienia tej całości – wsi – tworzy coś niepowtarzalnego i opartego na wzajemnym przekazie różnych doświadczeń, a tym samym wiedzy, której żadna z dziedzin samodzielnie nie wytworzy. W tym kontekście budzenie uśpionego potencjału nauki ma jeszcze jeden bardzo ważny wymiar – powrót do terenu, inaczej rzecz nazywając, do bezpośredniego doświadczenia, które jest wynikiem relacji badacza z konkretnym człowiekiem, grupami działań, wspólnotami samorządowymi oraz z krajobrazami – szeroko pojętym środowiskiem życia człowieka. Próba opisu rzeczywistości opierająca się na osobistym doświadczeniu, na przeżyciu „wsi” powoduje, że punkt na mapie, abstrakcyjna przestrzeń zamienia się w „miejsce”⁶. „Uśpiony potencjał” odległej struktury zamienia się w proces poznawania świata innych ludzi, z własnymi troskami, problemami. „Miejsce” przybiera własną dynamikę zdarzeń, które nie pozostają obojętne dla obu stron. Powstała w ten sposób wartość była wielkim wspólnym przebudzeniem całego, multidyscyplinarnego zespołu badawczego.

„Budzenie uśpionego potencjału” układów lokalnych rozpoczęte w związku z głębokimi przemianami strukturalnymi Polski na przełomie lat 80. i 90. XX w. weszło w kolejną fazę. Czy jest

⁵ Por. P. Starosta, *Poza metropolią*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 1995.

⁶ Por. Y.F. Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, PIW, Warszawa, 1978.

to już faza dojrzała? Trudno jednoznacznie stwierdzić. Wydają się, że ciągle jesteśmy w okresie, w którym próbujemy określić strategie działań, priorytety rozwoju, a przede wszystkim zmagamy się z ideowymi, a często również ideologicznymi, podstawami określenia kierunku preferowanych przemian i ich charakteru. To co jest najtrudniejsze w naszych warunkach dla ukształtowania podstaw zrównoważonego rozwoju to brak stałości wizji przemian oraz uznania dla długookresowych priorytetów i równouprawnienia dla potrzeb wspólnot o charakterze ekonomicznym i społeczno-kulturowym.

Oddolna inicjatywa mieszkańców, wzmocniona w wielu przypadkach możliwością pozyskania funduszy na rozwój inicjatyw lokalnych, pełni dziś rolę szczególną, bo staje się wzorem do naśladowania, pewnym odreagowaniem procesów niszczenia wiejskiej tożsamości w warunkach forsowanych koncepcji urbanizacji wsi jako sposobu jej modernizacji. Budowanie nowej „wiejskości” jest jednym z elementów kontestacji dominujących w masowej kulturze wzorców konsumpcyjnych, promowanych m.in. przez krajowe i zagraniczne massmedia. Społeczna aktywność sprowadza się w konsekwencji to wykonania pewnych inwestycji, które dostosują fizycznie (np. rewitalizacja obiektów) i symbolicznie (opiszą znaczenie) przestrzeni wsi do nowych funkcji. Obserwacja procesów szeroko pojętej odnowy wsi pozwala określić dwa zasadnicze kulturowe konteksty kreacji i użytkowania wiejskiej przestrzeni⁷. Pierwszy z nich związany jest realizacją funkcji endogenicznych, czyli podtrzymywania pamięci i tożsamości kulturowej wsi. Drugi kontekst odnosi się do kreowania funkcji egzogenicznych, zwłaszcza turystyki i rekreacji, które w przekonaniu wielu wóldarzy gmin mają się przyczynić do wzmocnienia ekonomicznego samorządów, promocji obszaru oraz rozwoju wielofunkcyjnego (wzrostu jakości życia mieszkańców). Te dwa konteksty mają z jednej strony charakter przeciwstawny, z drugiej zaś można uznać je za model składający się z dwóch komplementarnych części. Kontekst społecznej pamięci i tożsamości nastawiony jest bowiem na przeszłość, na odtwarzanie lokalnych czy regionalnych historii jako warunku dalszego trwania wspólnot oraz ich zakorzenienia w określonym terytorium. Kontekst ekonomiczny odpowiada bardziej wymogom współczesności, tzn. jest najczęściej wyrazem prostej konsumpcji środowiska wiejskiego, regeneracji organizmów ludzkich, którym dostarcza się w krótkim czasie dawki emocjonalnych wrażeń i możliwości fizycznego odreagowania. Ten pierwszy pełni funkcje uwrażliwiające, tworzy atmosferę zatrzymania i refleksji, ten drugi odnosi się zaś do m.in. funkcji ruchu i społecznej mobilności. Konteksty te, jako pewne opisy stanu i kondycji „wiejskości” w Polsce, wiele mówią nie tylko o komplikacji współczesnych procesów kulturowych budujących naszą świadomość, ale także budzą refleksję dotyczącą równowagi pomiędzy ludzką pamięcią i świadomością twórczego rozwoju dziedzictwa kulturowego, a rozbudzoną w ostatnich latach potrzebą konsumpcji dóbr i usług, w tym rozwoju turystyki. W tym dwojakim kontekście należy upatrywać realnych szans na wprowadzenie zasad zrównoważonego rozwoju, gdzie w równowadze istnieją nie tylko relacje pomiędzy elementami systemowymi (człowiek i środowisko), ale także pomiędzy specyficznym podejściem do czasu i jego kulturowych kontekstów (trwanie i zmiana). Obydwa konteksty tworzą komplementarny model rozwoju wsi. Ważne jest ich równoważenie w rozwoju wsi, aby mogły tworzyć społeczną świadomość obejmującą zarówno historyczny sens istnienia jak i ekonomiczne podstawy funkcjonowania.

Wieś jako „miejsce”

Problem określenia identyfikacji przestrzennej, tj. wartości i znaczenia desygnatów przestrzeni wiejskich jest jednym z najważniejszych elementów w kształtowaniu spójności środowiska wiejskiego życia. *Milieu* (środowisko życia) jest odwzorowaniem codziennych problemów, wartości, stereotypów przypisywanym poszczególnym elementom otoczenia i narosłym w historycznym rozwoju. Środowisko życia nie istnieje poza historią (czasem) i jest wynikiem pew-

⁷ Por. M. Wójcik, *Nowy paradygmat w rozwoju wiejskiej infrastruktury. Studium przypadku konkursu projektów „Przyjazna Wieś”*, Studia Obszarów Wiejskich, 41, 2016, s. 109–120.

nej dziejowości. W czasie wytwarza się tradycja – historyczne brzemień odpowiedzialności za kontynuację „miejsca”. Współczesne rozumienie „miejsce” zawiera w sobie przynajmniej trzy znaczenie odnoszące się do sfery socjo-kulturowej (symbolicznej), funkcjonalnej oraz przyrodniczej (rys. 1)⁸. We współczesnym określeniu wsi jako „miejsca” dużą rolę odgrywa identyfikacja stylu życia (*genre de vie*), a właściwie ich złożoności powstającej na skutek relacji pomiędzy ludźmi i naturą oraz pomiędzy różnymi poziomami rzeczywistości – globalnej, krajowej, regionalnej i lokalnej.

Sfera „zamieszkiwania” łączy wszystkie sposoby życia wiejskiego. Dezagrarnizacja wsi i erozja związku człowieka z przyrodą, opartego na traktowaniu natury jako sposobu zapewnienia w pierwszej kolejności przetrwania (bytu), powoduje, że wzrasta znaczenie innych relacji wynikających z realizacji potrzeb duchowych. Współczesne „zamieszkiwanie” we wsi (sposób życia) zawiera trzy wzajemnie powiązane ze sobą płaszczyzny, tj.:

- „bycie”, która łączy się z waloryzacją środowiska wsi oraz świadomością społecznych i indywidualnych potrzeb, które wieś pozwala zrealizować;
- materialną organizację przestrzeni wraz z jej wymiarem krajobrazowym;
- doświadczanie wsi, w którym zawiera się ocena elementów środowiska wsi jako pewnych wartości i znaczeń oraz pamięć jako wyraz społecznego „zakorzenia” w „miejscu”.

Idea „zamieszkiwania” ma wymiar ponadczasowy i niezależnie od zmieniających się uwarunkowań, zwłaszcza współczesnego postępu technologicznego, odzwierciedla się w procesie zakładania rodziny, budowy domu, zagospodarowania bliskiej przestrzeni według własnych zasad i przekonań. Sens ten wpisuje się w humanistyczną interpretację przestrzeni, która w procesie „uczłowieczenia” (oswojenia się z nią ludzi) staje się „miejscem”. Szczególny i indywidualny sens „zamieszkiwania” odnosimy zwłaszcza do środowiska wsi, gdzie osvajanie środowiska jest aktem doświadczania na pograniczu świata ludzi i świata przyrody⁹.

„Zamieszkiwanie” jest ideą konstruowania światów życia ludzi. Wieś nie może być wobec tego traktowana jako „dopełnienie” miasta, ale stanowi dla niego alternatywę. Idea wsi, swoistość cech wiejskiego życia, odzwierciedla się w sposobie, w jaki ludzie zamieszkują ziemię. Celem opisu zmian, które obecnie zachodzą w polskich wsiach, również tych z jakiegoś punktu widzenia społecznie interesujących (ciekawych) jest określenie postrzegania wiejskiego środowiska życia, jego znaczeń i wartości, a także przedstawienie środowiska wsi w perspektywie historyczno-kulturowego doświadczenia. Istotna jest również identyfikacja form świadomości przestrzennej, a także świadomości ekologicznej (stosunku do przyrody) jako czynnika zwiększającego spójność społeczną wsi. Zrozumienie wyjątkowości wsi jako „miejsca” określa w konsekwencji społeczne możliwości otwarcia na świat zewnętrzny, w tym również poszukiwanie doświadczeń „wiejskości” turystę.

Poszukiwanie współczesnej specyfiki „wiejskości” ściśle łączy się z procesami odnowy wsi. Odnowa wsi jest we współczesnych warunkach, zwłaszcza w kontekście określonych projektów realizowanych ze środków UE, pojęciem bardzo szerokim, obejmującym rewitalizację obiektów

⁸ A. Buttimer, *Charyzmat i kontekst*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”, 4, 1990, s. 11–28 (tłumaczenia z jęz. ang. I. Sagan), A. Buttimer, *Charism and Context: The Challenge of: “La géographie humaine”*, [w:] D. Ley, M. Samuels (red.), *Humanistic Geography*, Maaroufa Press, Chicago, 1978, s. 58–76.

⁹ M. Heidegger, *Budować, mieszkać, myśleć*, [w:] *Eseje wybrane*, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa, 1974, s. 137–152.

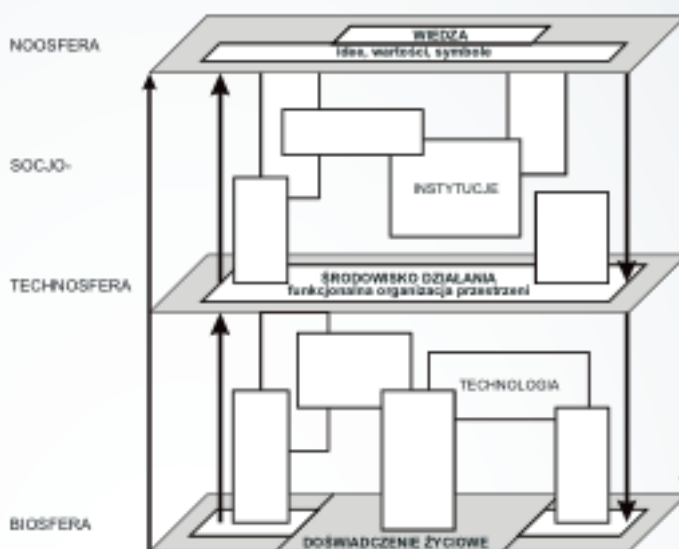
różnego typu, poprawę estetyki i zagospodarowania przestrzeni publicznej, inwestycje w infrastrukturę, wzmacnianie kapitału społecznego oraz tożsamości miejsc, tj. kulinaria, działalność kulturalna, oświatowa, itp.¹⁰.

Jednym z najłabszych punktów obiektywnej i realistycznej oceny walorów kulturowych wsi jest brak kompleksowej wiedzy na temat ich zakresu, zarówno ilościowego i jakościowego. Wiedza ta jest fragmentaryczna zarówno w sensie terytorialnym, jak i instytucjonalnym. W wymiarze terytorialnym lepiej zinwentaryzowane są utrwalone pod względem

intensywności ruchu turystycznego (przewodniki, mapy, źródła internetowe, fora dyskusyjne, itp.) oraz koncentracji walorów o znacznej wartości historycznej (regiony turystyczne i „silne” regiony kulturowe różnych typów – historyczne, etnograficzne). W wymiarze instytucjonalnym fragmentaryzm polega głównie na niespójności wiedzy będącej w posiadaniu instytucji odpowiedzialnych za przechowywanie takich danych (np. konserwatorzy zabytków, instytucje samorządów terytorialnych, jednostki naukowo-badawcze), zwłaszcza w zakresie ich przestrzennej lokalizacji i wynikających z tego różnych powiązań bliskiego zasięgu (przestrzenne, funkcjonalne, społeczne). Próby inwentaryzacji i oceny wielkości zachowanego dziedzictwa kulturowego w obszarach wiejskich, zwłaszcza peryferyjnych, wymaga wiedzy pochodzącej z wielu źródeł, tym bardziej, że informacje ujęte w ewidencjach są w wielu przypadkach zdezaktualizowane, głównie na skutek współczesnych procesów niszczenia obiektów o dużych wartościach historyczno-kulturowych, zwłaszcza będących w rękach prywatnych (np. zabytkowa zabudowa zagrodowa). Szansą na odwrócenie niekorzystnych trendów w tym zakresie są działania, które przyjmują charakter zinstytucjonalizowany, tzn. poza miejscowym wymiarem aktywności liderów zainteresowanych twórczym rozwojem dziedzictwa kulturowego, przyjmują charakter sieci – grupy powiązanej celem nadrzędnym o wspólnych podstawach organizacyjnych, zasadach funkcjonowania i planach rozwoju z centralnymi organami tworzenia regulacji w tym zakresie.

Wież jako „opowieść”

Pojęcia dyskursu oraz narracji w ostatnich 20 latach zrobiły szybką karierę w opracowaniach naukowych oraz w publicystyce. W analizie dyskursu uwagę koncentruje się na języku jako formie praktyki społecznej. Badacze przekonani o słuszności tej perspektywy uważają, że język jest obecny w rozważaniach teoretycznych jako metafora istotna w opisie relacji struktura–działanie. W języku odbija się rzeczywistość i jest on równocześnie odpowiedzialny za tworzenie relacji społecznych. Znaczący problematyki dyskursu twierdzą, że zainteresowanie jego funkcjami stosowanymi leży zarówno po stronie teorii, jak i metodologii. Metoda ta pozwala

Rys. 1. Struktura przestrzeni w ujęciu geograficznym (A. Buttimer, 1990, s. 23)

¹⁰ Por. M. Kłodziński, M. Błąd, R. Wilczyński (red.), *Odnowa wsi w integrującej się Europie*, IRWiR, Warszawa, 2007.

na badanie produkowanych społecznie tekstów i procesów komunikacji¹¹. Analiza dyskursu jest częścią szeroko rozumianych badań kulturowych, a źródeł związku (dyskursu i kultury) można upatrywać w pracach antenatów podejść „rozumiejących”. Istotne jest w tym względzie wyznaczenie „tożsamości” określonego dyskursu. Poszukiwanie tej tożsamości można rozpatrywać na poziomie języka, tekstu i komunikacji¹². Analiza dyskursywna bierze pod uwagę zawarty w określonej treści obraz rzeczywistości, na który składają się konteksty wypowiedzi (znajomość otoczenia przekazu) i intencje, czyli pewne ukryte relacje, powiązania z innymi faktami o charakterze symbolicznym. Komunikacja odnosi się natomiast do relacji pomiędzy uczestnikami, tzn. jest pewnym przekazem wynikającym z tekstu, odbywającym się pomiędzy różnymi aktorami działań, tj. tworzącymi zasady, aktorami oraz innymi odbiorcami symbolicznej całości (holizm znaczeniowy).

Narracja jest jednym ze sposobów opisu dyskursywnego, w tym przypadku dyskursu o przestrzeni, jej formach określonych społecznie i kulturowo, tj. regionach i „miejscach”¹³. Współcześnie pojęcie to jest bardzo często wykorzystywane w założeniach teoretycznych oraz praktyce naukowej. Narracja jako koncepcja opisu i interpretacji rzeczywistości wyrasta z ujęć podmiotowych, gdzie największą uwagę koncentruje się na człowieku i jego relacji ze światem. Opowieści jako swoiste punkty widzenia i przekonań stanowią niezwykle cenny materiał do badań wyobrażeń, również przestrzennych, o otoczeniu ludzi oraz społeczności w skład których oni wchodzą. Kluczowe jest tu również odniesienie do wartości „miejsca” jako pola „światów przeżywanego”. Analiza pojęć narracji w odniesieniu do „miejsca” wskazuje, że jest ona strukturą znaczącą w odniesieniu do zdarzeń i działań oraz wiąże się z poszukiwaniem całościowego sensu i spłotu wydarzeń¹⁴. Narracja, w tym również ta skoncentrowana na „miejscach” i regionach, jest sposobem na odkrycie struktury poznania i rozumienia środowiska życia człowieka, a istotnym jej elementem jest identyfikacja kluczowych wytworów kultury, które się w nim mieszczą. Reasumując można wskazać, że dzięki narracji „rzeczywistość – świat społeczny czy historyczny nie jest już pojmowany jako zewnętrzny i niezależny wobec żyjącego w nim, czy badającego go człowieka; jest światem ludzkiego doświadczenia, przez to doświadczenie konstytuowanym”¹⁵.

Próba wyjaśnienia współczesnych zjawisk kulturowych wymaga nadania interpretacji szerokiego kontekstu, w którym splatają się różne dyskursy – przestrzenne, historyczne i społeczne. Klasyki tego podejścia odnoszą rozumienie do wiedzy związanej z doświadczeniem innego umysłu i podmiotu, który podobny jest do nas samych¹⁶. Koncentrujemy się wówczas na różnych formach ekspresji, m.in. mowie, tekście, co pozwala na „empatię” wobec autora lub rozmówcy, czyli wniknięcie w cudze życie psychiczne. Okrywanie stanów mentalnych człowieka, zwłaszcza sfery wyobrażeń, w tym wyobrażeń przestrzeni i środowiska życia człowieka, jest jednym ze sposobów wielokontekstowego rozumienia rzeczywistości. Od lat 60. XX w. prowadzona jest dyskusja nad różnymi koncepcjami, w których podkreśla się, że rzeczywistość jest społecznie wytworzona¹⁷. W badaniach mechanizmów tworzenia przestrzeni społecznej uwagę zwraca się na krytyczne przedstawienie kontekstu współczesnych przemian, zwłaszcza nie-

¹¹ A. Horolets, *Wprowadzenie – status dyskursu w badaniach socjologicznych*, [w:] A. Horolets (red.), *Analiza dyskursu w socjologii i dla socjologii*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 2008, s. 5–16, oraz R. Wodak, M. Krzyżanowski (red.), *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2008.

¹² P. Tomanek, *O swoistości socjologicznej analizy dyskursu*, [w:] A. Horolets (red.), *Analiza dyskursu w socjologii i dla socjologii*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 2008, s. 30–44.

¹³ Por. W. Łukowski, *Społeczne tworzenie ojczyzn*, Wyd. Naukowe „Scholar”, Warszawa, 2002.

¹⁴ K. Rembowska, *Geografia regionalna jako opowieść*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Geografia regionalna – scalenie i synteza wiedzy geograficznej*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, Wyd. Uł, Łódź, 2011, s. 73–80.

¹⁵ *Ibid.*, s. 75.

¹⁶ P. Ricoeur, *Język, tekst, interpretacja*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, 1989.

¹⁷ P.L. Berger, T. Luckman, *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, Biblioteka Socjologiczna, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2010 [oryginalne wydanie: *The Social Construction of Reality*, 1966].

równości i procesów ich ograniczania. Wśród najbardziej znanych zwolenników krytycznego spojrzenia w ostatnich latach wskazuje się badaczy „szkoły kalifornijskiej”. Jej najważniejszym osiągnięciem jest wielowątkowa krytyka społeczna w zakresie roli przestrzeni we współczesnych przemianach urbanizacyjnych oraz rozwój przestrzennie zorientowanej teorii społecznej opartej na „trialektyce przestrzenności” (*trialectics of spatiality*)¹⁸. Kluczowe znaczenie ma „trzecia przestrzeń”, medium w obrębie którego kontestuje się formy praktyk i przedstawień przestrzeni. Trzecia przestrzeń wyzwala z narzuconych form dopuszczając wszystkie sposoby odkrywania przestrzenności odnoszące się do autorealizacji człowieka we współczesnym świecie – wielowymiarowym, otwartym i nieustannie kontestowanym.

Z punktu widzenia narracji w określonej przestrzeni jej podmiotem jest człowiek, a właściwie grupa społeczna zakorzeniona w „miejscu”. „Miejsce” jest podłożem ludzkiej egzystencji, a główny wątek opowieści o nim odnosi się do namysłu nad czasem, w którym wytworzyły się i reprodukowały relacje między ludźmi, tworzących wspólnotę o dających się określić cechach kulturowych, obyczajowości, instytucjach¹⁹. Z tego punktu widzenia narracja dotyczy procesu tworzenia się oraz odtwarzania rzeczywistości społeczno-kulturowej, tj. sensów istnienia, uwarunkowań praktyk społecznych, podtrzymywania i powoływania do życia instytucji życia zbiorowego w określonych fizycznych ramach wyznaczonych przez naturę oraz formy zagospodarowania „miejsca”²⁰. Narracja powinna ujawnić dialektyczny związek między tym co było, a tym co jest, a wspólnota terytorialna odsłaniać przed odbiorcą sens istnienia w czasie i przestrzeni dając możliwość rozlicznych interpretacji wytworzonego przez ludzi świata. Wieś jako „opowieść” nie pozostawia obojętnym, bo zamienia się w świat znaczeń, opis subiektywnych doświadczeń tworzących wyróżniające się z przestrzeni „wieś-miejsce”. Relację pomiędzy badaczem-interpretatorem a tym, co jest przedmiotem interpretacji w procesie odkrywania tożsamości „miejsca” w ciekawy sposób opisują poniższe zdania:

„mamy na stole przed sobą mnóstwo kawałeczków i chcemy z nich ułożyć jakąś sensowną całość. Jednak obraz, który powinien nam się wyłonić na końcu pracy, nie jest nam z góry dany. Nie wiadomo więc na pewno, czy mamy wszystkie potrzebne kawałki, czy wybieramy właściwie z tego, co leży na stole, i czy ułożymy końcowy wzór. [...] Nie znamy ostatecznego wzoru, ale zaczynamy od kilku kawałków, które mamy albo sądzimy, że warto je mieć. Następnie usiłujemy ustalić, jak można je uporządkować, i układamy je na nowo, by otrzymać zadawalające obrazy (ile?). Eksperymentujemy z tym co mamy”²¹.

Trzecia przestrzeń – „przestrzeń żyjąca” (*lived space*) – odnosi się zatem do pojęcia ‘codzienności’ jako podstawy różnych praktyk indywidualnego życia, a także różnych stanów mentalnych, w tym ekspresji człowieka wobec świata na bazie wiedzy, doświadczeń, wyobrażeń itd. Ściśle się to wiąże z perspektywą *Lebenswelt* (świata przeżywanego), którą uznaję się jako jeden z najlepszych sposobów konstruowania opowieści o przestrzeni, podłożu ludzkiego życia, tj. regionach i „miejscach”²². Najważniejszym jej punktem powinien być związek, jego geneza i dzieje, między ludźmi „zamieszkującymi” obszar o własnej specyfice kulturowej a bliższym i dalszym otoczeniem, czyli środowiskiem życia. Sensem opowieści jest zatem to, że:

¹⁸ E. Soja, *Thirdspace: Expanding the Scope of the Geographical Imagination*, [w:] *Human Geography Today*, Polity Press, 1999, s. 260–278.

¹⁹ Por. K. Rembowska, *Geografia regionalna jako opowieść*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia regionalna – scalenie i synteza wiedzy geograficznej*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, Wyd. UŁ, Łódź, 2011, s. 73–80.

²⁰ *Ibid.*

²¹ Z. Bauman, *Tożsamość. Rozmowy z Benedetto Vecchimi*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk, 2007, s. 47.

²² K. Rembowska, *Geografia regionalna jako opowieść*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia regionalna – scalenie i synteza wiedzy geograficznej*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, Wyd. UŁ, Łódź, 2011, s. 73–80.

„Opis relacji między ludźmi i przestrzenią uwzględniać musi zarówno obraz przestrzeni fizycznej, istniejącej w społecznej świadomości, jak i obraz przestrzeni wyimaginowanej, tkwiącej w świadomości indywidualnej lub zbiorowej. Podstawą opowieści nie może być inwentaryzacja i przestrzenne porządkowanie faktów, a hermeneutyczna (humanistyczna) ich interpretacja. Ośrodkiem narracji powinien być człowiek, a właściwie wspólnoty terytorialne ludzi. Opowieści powinny konfrontować przeszłość z teraźniejszością, tylko w takich narracjach ujawniają się bowiem sensy ludzkiego zamieszkiwania w świecie²³.”

Geneza pomysłu i działań

Problematyka odnowy wsi, w tym sposobów, pomysłów i projektów jest ważną częścią współczesnych badań obszarów wiejskich oraz różnych projektów wdrożeniowych. W 2015 interdyscyplinarny zespół naukowców²⁴ w różnych polskich ośrodków wykonał na zlecenie Fundacji Programów Pomocy dla Rolnictwa (FAPA) projekt pt. „Tworzenie sieci najciekawszych wsi”²⁵, który był jednym z elementów programu odnowy wsi w Polsce, w tym przypadku bardzo ważnym, bo polegającym na próbie całościowej oceny wartościowych układów ruralistycznych, zarówno pod względem dziedzictwa materialnego, jak i społecznej aktywności odnoszącej się do wartości „miejsc”²⁶. Podczas trwania projektu zinwentaryzowano i oceniono 50 wsi (01–05.2015). Wizyty w kolejnych 6 wsiach zrealizowano w październiku i listopadzie 2015 w ramach współpracy Polskiej Sieci Odnowy i Rozwoju Wsi z Komisją Obszarów Wiejskich Polskiego Towarzystwa Geograficznego. W listopadzie i grudniu 2015 r. dokonano ponownej wizytacji wsi, które podjęły wyzwanie tworzenia planów działań, których celem jest dostosowanie przestrzeni i lokalnych wspólnot do wymogów Sieci Najciekawszych Wsi²⁷.

Doświadczenia programu odnowy wsi w województwie opolskim realizowanego od ponad 15 lat były podstawą do opracowania koncepcji merytorycznej oraz podstaw organizacyjnych ogólnopolskiej sieci wsi, których walory mogą zainteresować turystów z Polski, a także z zagranicy²⁸. Oryginalny pomysł sieci interesujących wsi powstał we Francji i znalazł wielu naśladowców, głównie w krajach Unii Europejskiej, a także w Kanadzie i Japonii²⁹. Podstawowym celem rozwojowym jest w każdym przypadku przeciwdziałanie niekorzystnym procesom demograficznym i ekonomicznym, takim jak np. depopulacja, spadek aktywności ekonomicznej, spadek wartości nieruchomości, utrata walorów kulturowych, itd. Specyfiką polskiego projektu jest przesunięcie akcentu z określenia „najpiękniejsze” na „najciekawsze”, co związane jest z jednej strony z dość dużą degradacją wartości dziedzictwa materialnego w skali całego kraju, a także podkreśleniem roli różnych procesów społeczno-ekonomicznych, które prowa-

²³ *Ibid.*, s. 80.

²⁴ Eksperti reprezentowali dziedziny: geografia społeczno-ekonomiczna, architektura i urbanistyka, socjologia, ekonomia.

²⁵ Projekt „Tworzenie Sieci Najciekawszych Wsi” powstał na zlecenie Fundacji Programów Pomocy dla Rolnictwa (FAPA) podległej Ministerstwu Rolnictwa i Rozwoju Wsi w okresie 16.01.–31.05.2015 r. Inicjatorem i głównym ekspertem projektu „Tworzenie Sieci Najciekawszych Wsi” jest Ryszard Wilczyński (były Wojewoda Opolski, obecnie poseł na Sejm RP). Realizacja: Instituto Imedes (Hiszpania). Kierownictwo merytoryczne projektu i organizacja badań – dr hab., prof. nadzw. UŁ Marcin Wójcik. Interdyscyplinarny zespół badawczy w składzie: dr hab. inż., prof. nadzw. UAM Sylwia Staszewska (UAM, Poznań), mgr inż. Piotr Staszewski (praktyk, historyk sztuki, Poznań), dr Konrad Czapiewski i dr Edyta Regulska (PAN, Warszawa), dr Paulina Tobiasz-Lis, dr Karolina Dmochowska-Dudek, dr Tomasz Napierała, dr Pamela Jeziorska-Biel, dr Małgorzata Marks-Krzyszowska, dr Marcin Feltynowski (UŁ, Łódź), dr Magdalena Dej, mgr Łukasz Sykała (IRM, Kraków), dr Krzysztof Janc, dr inż. Paulina Dudzik-Deko (UWr, Wrocław).

²⁶ Prezentacja zawierająca wyniki badań znajduje się pod adresem: http://www.psorw.odnowawsi.pl/images/Gora_Anny_2.pdf

²⁷ Projekt finansowany był przez Sekretariat Centralny Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich. Kierownik projektu tworzenia planów działań – dr hab. Sylwia Staszewska, prof. UAM w Poznaniu.

²⁸ Zainteresowanym historią programu odnowy wsi w województwie opolskim można polecić prace autorstwa W. Idziaka i R. Wilczyńskiego (2013) oraz strony internetowe <http://www.dziedzictwowsiopolskiej.pl/> i <http://www.odnowawsi.eu/> gdzie zamieszczone są liczne materiały prezentujące podstawy merytoryczne i organizacyjne projektów z ostatnich 15 lat.

²⁹ R. Wilczyński (red.), *Sieć Najpiękniejszych Wsi. Opracowanie eksperckie projektu*, PROW, KSOW, Opole, 2012b.

dzą współcześnie do wzrostu znaczenia wsi i ich ponadlokalnego oddziaływania. Stworzenie takiej sieci to szansa kultywowania wiejskości i zachowanie wiejskiego dziedzictwa kulturowego, a także uzyskanie przez wieś możliwości rozwoju oraz poprawy jakości życia mieszkańców³⁰. Idea identyfikacji zasobów kulturowych ciekawych wsi odnosi do podziału wsi na dwa typy, tj. wsi dziedzictwa kulturowego o relatywnie wysokich walorach historycznych, zwłaszcza architektoniczno-fizjonomicznych oraz wsi przeżyć i emocji, które mogą być atrakcyjne ze względu na specyfikę i ofertę pobytu. W koncepcji tej istotną sprawą jest związek pomiędzy tworzeniem markowego produktu a realizacją paradygmatu rewitalizacji, w tym wewnętrznego rozwoju wsi³¹.

Zgromadzony w monografii *Tożsamość i „miejsce”*. *Budzenie uśpionego potencjału wsi* materiał jest zupełnie nową pracą, która wynikała z potrzeby powrotu do wybranych kilku wsi przede wszystkim z powodu wytworzenia się emocjonalnego związku pomiędzy badaczem (ekspertem), a konkretnym „miejscem”. Podstawą doboru osiedli wiejskich z dużej grupy była zatem subiektywna decyzja osób, które pragną podzielić się swymi emocjami i przeżyciami w kontakcie z określoną lokalną społecznością w jej środowisku życia. Prezentowane tu opisy specyfiki i wyjątkowości wsi wynikają z jednej strony z potrzeby przekazania przez członków zespołu wielu przemyśleń i wrażeń, które wykraczają daleko ponad ujednoczone w formie raporty z inwentaryzacji terenowej, z drugiej zaś strony są prezentacją dobrych praktyk rozwoju lokalnego. Prace te są swego rodzaju afirmacją lokalnych wiejskich środowisk, oryginalnym pomysłem na interpretację opierającą się na humanistycznym wzorcu badawczym. Ten swoisty akt uzewnętrznienia naszych przeżyć w kontakcie z wybranymi z jakiegoś względu „miejscami” należy traktować jako hołd złożony wielu anonimowym ludziom, zaangażowanym w troskę o bliską im przestrzeń oraz wykonującym pracę na rzecz lokalnej wspólnoty. Nasze opowieści o „miejscach” pokazują ludzi, ich życie, działania, pomysły w konkretnych układach lokalnych. Spotkanie tych dwóch opowieści, tj. badacza i mieszkańców wsi pozwala odkryć społeczne sensy współczesnej „wiejskości” oraz różne jej konteksty i wymiary.

³⁰ I. Niedźwiedzka-Filipiak, R. Wilczyński, *Walory miejscowości – tworzymy Sieci Najciekawszych Wsi*, Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, Opole, 2015.

³¹ *Ibid.*